

Μαρία Αλεξάνδρου

Ομάδα Παλαιογραφίας
Βυζαντινής Μουσικής
«Χρυσορρήμων»¹

Η ΟΣΙΑ ΚΑΣΣΙΑ
ΕΞΥΜΝΕΙ ΤΗ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ
ΕΞΗΓΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΣΤΙΧΗΡΟ
«Ἐθαυματούργησε Χριστέ», ΣΕ ΗΧΟ Δ΄

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση εις μνήμην του αγαπητού συναδέλφου Δημητρίου Μπαλαγεώργου αφορά σε ένα θέμα το οποίο ο ίδιος αγαπούσε πολύ: την εξήγηση. Πιο συγκεκριμένα, το παρόν κείμενο πραγματεύεται το θέμα ενός μη εξηγημένου παλαιού στιχηρού για τη Μεγαλομάρτυρα Χριστίνα σε ήχο δ΄, το οποίο σε μερικές πηγές αποδίδεται στην Οσία Κασσία και αναζητά τρόπους εξήγησής του σε αργό μέλος, κατά το παράδειγμα του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα.

Ως γνωστόν, στο υμνογραφικό έργο της Οσίας Κασσίας, της μεγαλύτερης ποιήτριας του Βυζαντίου (9^{ος} αι.) και της πρώτης γυναίκας μελωδού, της οποίας διασώζονται όχι μόνο κείμενα αλλά εν μέρει και η μουσική τους, συγκαταλέγονται δύο κανόνες και γύρω στα 60 στιχηρά, εκ των οποίων τα 23 θεωρούνται γνήσια έργα της².

¹ Στη συγγραφή της παρούσας εισήγησης συμμετείχαν τα παρακάτω μέλη: Δέσποινα Λουκίδου, Ευγενία Ιγνατένκο, Δημοσθένης Σπανουδάκης και Θωμαή Τσαφούτη. Στις αρχικές προετοιμασίες της εισήγησης το έτος 2023 συμμετείχε επίσης η Αλεξία Κοφαλή.

² Βλ. Ilse Rochow, *Studien zu der Person, den Werken und dem Nachleben der Dichterin Kassia* ("Berliner Byzantinische Arbeiten", 38), Akademie Verlag, Berlin, 1967, pp. 34-58. Diane Touliatos-Banker, "Medieval Women Composers in Byzantium and the West", *Proceedings of the VIth International Congress of Musicology "Musica Antiqua Europae Orientalis"*, Filharmonia Pomorska, Bydgoszcz, 1982, pp. 687-712. Πρβλ. επίσης Cappella Romana, *Hymns of Kassiani, The Earliest Music by a Female Composer, Kassia (Kassiani) ca. 810-ca. 865*, Alexander Lingas, Music director, Cappella Records CR422, 2021. Maria

Στον Πίνακα 1 φαίνονται τα ιδιόμελα στιχηρά, τα οποία στο Παλαιό Στιχηράριο Ambrosianum A 139 sup. του έτους 1341 συνοδεύονται από το όνομα της «Κασίας» ή «Εϊκασίας», συχνά με το προσδιοριστικό «μοναχῆς»³.

Παρατηρούμε ότι πρόκειται για συνολικά 22 στιχηρά, εκ των οποίων τα 21 του ενιαυτού και ένα του Τριωδίου. Αυτά τα στιχηρά είναι στους εξής ήχους: α' (2), β' (7), δ' (8), πλ. β' (2), πλ. δ' (3). Διαπιστώνεται μια προτίμηση κατά κύριο λόγο στην οικογένεια του δ' ήχου και αμέσως μετά σε εκείνην του β' ήχου. Οι τέσσερις ήχοι αυτών των δύο οικογενειών με τη σειρά τους παρουσιάζουν στενή συγγένεια, λειτουργώντας ως μέσοι και δίφωνοι ήχοι μεταξύ τους⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι τροπικές ζώνες τις οποίες καλύπτουν οι συγκεκριμένοι ήχοι, ειδικά ο β' και ο δ', ανήκουν στα παλαιότερα ακούσματα της χριστιανικής μουσικής⁵.

Alexandru, “St Kassia through the Eyes of Byzantine Composers of the Kalo-
phonic Era”, Silvia Tessari (ed.), *Bessarion and music Concepts, theoretical
sources and styles, Proceedings of the international meeting Venice, 10-11 no-
vember 2018*, Fondazione Ugo e Olga Levi (“Antiquae musicae libri”, 2), Vene-
zia, 2021, pp. 125-155: [https://www.fondazionelevi.it/editoria/bessarion-and-mu-
sic-concepts-theoretical-sources-and-styles/](https://www.fondazionelevi.it/editoria/bessarion-and-music-concepts-theoretical-sources-and-styles/) (22/10/2021).

³ Για τη συμπλήρωση των πρώτων τεσσάρων στηλών του Πίνακα 1 χρησιμοποιήσαμε τις εξής πηγές και τα παρακάτω βοηθήματα: *Sticherarium Ambrosianum*, Lidia Perria et Jørgen Raasted (eds.), Munksgaard (“Monumenta Musicae Byzantinae”, II, Pars Suppletoria), Copenhagen, 1992, p. 57: [https://ar-
chive.org/details/Monumenta-Musicae-Byzanti-
nae/MMB%20IIS.%20Sticherarium%20Ambrosianum/](https://archive.org/details/Monumenta-Musicae-Byzantinae/MMB%20IIS.%20Sticherarium%20Ambrosianum/) (22/10/2025), μαζί με την πανομοιότυπη έκδοση του ίδιου χειρογράφου *Sticherarium Ambrosianum*, Lidia Perria et Jørgen Raasted (eds.), Munksgaard (“Monumenta Musicae Byzantinae”, II, Pars Principalis), Copenhagen, 1992: [https://archive.org/de-
tails/Monumenta-Musicae-Byzantinae/MMB%20IIP.%20Sticherarium%20Am-
brosianum/](https://archive.org/details/Monumenta-Musicae-Byzantinae/MMB%20IIP.%20Sticherarium%20Ambrosianum/) (22/10/2025). Christian Troelsgård, “A List of Sticheron Call-Num-
bers of the Standard Abridged Version of the Sticherarion”, *Cahiers de l’Institut
du Moyen-Âge Grec et Latin* 74 (2003), pp. 3-20: [https://cimagl.saxo.ku.dk/ac-
cess/](https://cimagl.saxo.ku.dk/access/) (22/10/2025).

⁴ Πρβλ. Μαρία Αλεξάνδρου, *Παλαιογραφία Βυζαντινής Μουσικής. Επιστημονι-
κές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις*, Κάλλιπος, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, 2017, σσ. 420, 453-454: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6487> (23/10/2025).

⁵ Πρβλ. Kenneth Levy, “The Byzantine Sanctus and its Modal Tradition in
East and West”, *Annales Musicologiques* 6 (1958), pp. 7-76, ειδικά p. 29. Dragoș
Alexandrescu, *Teoria muzicii*, vol. II, Editura Universității Naționale de Mu-
zică, București, 2006, p. 71. Σίμων Κάρας, *Μέθοδος της Έλληνικης Μουσικής, Θε-
ωρητικόν*, τ. Β', Σύλλογος προς Διάδοσιν της Εθνικής Μουσικής, Αθήνα, 1982, σσ.
16-18. Του ιδίου, *Ίωάννης μαΐστωρ και η εποχή του*, Σύλλογος προς Διάδοσιν της
Εθνικής Μουσικής, Αθήνα, 1992, σ. 15 και πίνακες Γ'-Δ'. Θωμάς Αποστολόπουλος,

Στον ίδιο πίνακα (6^η στήλη) περιέχονται και τεκμήρια από άλλα παλαιά Στιχηράρια της βυζαντινής παράδοσης, στα οποία ενίοτε παρατηρείται διαφορετική απόδοση ποιητού/μελωδού. Οι πηγές στην ελληνική γλώσσα που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνά μας και παρουσιάζονται στον πίνακα στην 6^η στήλη, είναι οι εξής: 1) Parisinus graecus 261 του έτους 1289, που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού⁶, 2) Παναγίου Τάφου 528, χρονολογημένο στα τέλη του 13^{ου} αιώνα⁷, 3) Σιναϊτικός κώδικας 1221 του έτους 1321. Αυτό και το προηγούμενο χφρ βρίσκονται και τα δύο ψηφιοποιημένα στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου⁸. 4) Κώδικας 884 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, που χρονολογείται το έτος 1341⁹.

Όπως είναι γνωστό από την προϋπάρχουσα έρευνα και όπως επιβεβαιώνεται και στην παρούσα εισήγηση, το παλαιό στιχηραρικό μέλος εμφανίζεται κατά κύριο λόγο όμοιο, φανερώνοντας μια ήδη σταθερά διαμορφωμένη παράδοση από τις αρχές της δεύτερης χριστιανικής χιλιετίας¹⁰. Ωστόσο, εμφανίζονται μικρές διαφοροποιήσεις που αφορούν σε ενδιάμεσες καταλήξεις του μέλους ή ρυθμικού τύπου παραλλαγές που δείχνουν τη δυναμική αυτής της ισχυρής προφορικής παράδοσης, χωρίς να αλλοιώνεται η ταυτότητα του μέλους.

Όλα τα χειρόγραφα που αναφέρονται στην 6^η στήλη του Πίνακα 1 χρησιμοποιούν μεσοβυζαντινή σημειογραφία. Εντούτοις, τα δύο πρώτα χειρόγραφα παρουσιάζουν την εξελιγμένη μορφή της, ενώ τα δύο τελευταία την πλήρως εξελιγμένη. Η επιλογή των παραπάνω πηγών έγινε λόγω της σπουδαιότητας και προσβασιμότητάς τους. Οι δύο πρώτες πηγές μας ενδιαφέρουν και λόγω μιας ιδιαίτερης συνάφειας της παλαιότερης μορφής του Στιχηραρίου (πριν την έκδοση του Αγίου Ιωάννου του Κουκουζέλη) με την εξέγηση του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα για το Παλαιό Βυζαντινό Στιχηράριο¹¹.

«Ο 6' ἥχος τῆς Ψαλτικῆς», Αχιλλεύς Χαλδαιάκης (επιμ.), *Ἀνατολῆς τὸ περιήχημα* 1 (2014), σσ. 55-86.

⁶ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1bl07221974/f183.item.r=261%20sticherarium.zoom> (21/10/2025).

⁷ <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279392954-jo/?sp=126&st=image&r=0.479,0.408,0.457,0.179,0> (21/10/2025).

⁸ <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271076915-ms/?sp=199&st=image&r=0.026,0.172,0.835,0.327,0> (21/10/2025).

⁹ <https://digitalcollections.nlg.gr/nlg-repo/dl/en/browse/3091> (21/10/2025).

¹⁰ Πρβλ. και Annette Jung, "The Long Melismas in the Non-kalophonic Sticherarion", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 70 (1999), pp. 13-80: <https://cimagl.saxo.ku.dk/access/> (22/10/2025).

¹¹ Αυτή είναι μια διαπίστωση-υπόθεση εργασίας της Ομάδας Παλαιογραφίας Βυζαντινής Μουσικής «Χρυσορρήμων» η οποία διαμορφώθηκε κατά τα τελευταία χρόνια, καθώς συγκρίναμε διάφορα παλαιά στιχηραρικά μέλη με τις εξηγήσεις του Χουρμουζίου. Για τους κώδικες του Παλαιού Βυζαντινού Στιχηραρίου, πρβλ. επί-

Από τα χειρόγραφα τα οποία αναφέρονται στην 6^η στήλη, αναγραφή του ονόματος του μελουργού συναντάμε μόνον στο χειρόγραφο EBE 884. Παρατηρείται ότι το όνομα της Αγίας Κασσίας εμφανίζεται και ως “Ίκασίας μοναχής”, ενώ μερικά από τα μέλη τα οποία συμπεριλαμβάνονται στον Πίνακα Ι αποδίδονται σε άλλους δημιουργούς στο συγκεκριμένο Στιχηράριο.

Στην 7^η στήλη του πίνακα αναφέρονται οι αντίστοιχες εξηγήσεις των στιχηρών στους αυτόγραφους κώδικες του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα, Μετόχιον Παναγίου Τάφου 707-709 και 715¹². Το μόνο στιχηρό που δεν βρέθηκε εξηγημένο στους προαναφερθέντες κώδικες είναι το τέταρτο στη σειρά τροπάριο για την Αγία Μεγαλομάρτυρα Χριστίνα, το *Ἐθαυματούργησε Χριστέ*, σε ήχο δ΄.

Ο ίδιος πίνακας περιέχει στις δύο τελευταίες στήλες του και αναφορές στα έως σήμερα γνωστά εννέα παλαιοσλαβικά Μηναία Στιχηράρια του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα, οκτώ εκ των οποίων χρονολογούνται στον 12^ο αιώνα και ένα στον 13^ο αιώνα¹³.

σης Βασίλειος Σαλτέρης, *Η παράδοση του μέλους του παλαιού Στιχηραρίου*, Διδακτορική διατριβή (επιβλέπων καθηγητής: Αχιλλέας Χαλδαιάκης), Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012. Για την κουκουζελιανή έκδοση του Στιχηραρίου, στην οποία συγκαταλέγονται οι κώδικες EBE 884, A 139 και άλλοι, βλ. Jørgen Raasted, “Koukouzeles’ Sticherarion”, Christian Troelsgård (ed.), *Byzantine Chant, Tradition and Reform, Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, 1993*, Aarhus University Press (“Monographs of the Danish Institute at Athens”, vol. 2), Athens & Århus, 1997, pp. 9-21.

¹² Πρβλ. Γρηγόριος Στάδης, *Τὰ πρωτόγραφα τῆς ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον σημειογραφίας, Β΄ τόμος, Ὁ Κατάλογος*, Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθήνα, 2016, σσ. 229-325.

¹³ Παλαιοσλαβικά Μηναία Στιχηράρια του 12^{ου}-13^{ου} αι.:

1. Πηγές:

Г47 – Ρωσική Κρατική Βιβλιοθήκη, ταμείο Грпг., αρ. 47, 12^{ου} αι.

KO10 – Ινστιτούτο Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης «Βερνάντσκι» της Ουκρανίας, Συλλογή αποσπασμάτων, αρ.10, 12^{ου} αι.

ОР – Ρωσική Κρατική Βιβλιοθήκη, ταμείο ОР, αρ. 740, πρώτο μισό (αρχές) του 13^{ου} αι.

Син279 – Κρατικό Ιστορικό Μουσείο, Ρωσία, Συνοδική συλλογή, αρ. 279, 12^{ου} αι.

Син572 – Κρατικό Ιστορικό Μουσείο, Ρωσία, Συνοδική συλλογή, αρ. 572, 12^{ου} αι.

Син589 – Κρατικό Ιστορικό Μουσείο, Ρωσία, Συνοδική συλλογή, αρ. 589, έτ. II57.

Соф384 – Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρωσίας, ταμείο Соф., αρ. 384, τα έτη II56–II63.

Тип145 – Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Εγγράφων, ταμείο Тип., αρ. 145, 12^{ου} αι.

Тип152 – Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Εγγράφων, ταμείο Тип., αρ. 152, 12^{ου} αι.

Q – Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρωσίας, ταμείο Q.п.I.15, 12^{ου} αι.

2. Πανομοιότυπες εκδόσεις:

Sticherarium palaeoslavicum petropolitanum (St Petersburg, Library of the Russian Academy of Sciences (BAN), ms. 34.7.6, 12th c.), Nicolas Schidlovsky (ed.), C.A. Reitzel (“Monumenta Musicae Byzantinae”, Pars Principalis 12 και Pars Suppletoria 12), Copenhagen, 2000: https://archive.org/details/Monumenta-Musicae-Byzantinae/MMB%2012%20Sticherarium%20Palaeoslavicum%20%20D0%91%D0%90%D0%9D-34.7.6_%20D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2/page/nll/mode/2up

Διαπιστώνουμε ότι περισσότερα από τα μισά στιχηρά που αποδίδονται στην Αγία Κασσία στο χειρόγραφο Ambrosianum A 139 παρουσιάζονται και σε παλαιοσλαβικά Μηναία Στιχηράρια του 12^{ου}-13^{ου} αι. (12 από τα εν συνόλω 21 στιχηρά του ενιαυτού που αναφέρονται στον πίνακα).

Στις παλαιοσλαβικές πηγές το στιχηρό προς την Αγία Χριστίνα Όλθον λιπούσα πατρικόν / Богатство оставивъши отъче (24 Ιουλ.) βρίσκεται ανάμεσα στα στιχηρά προς την Αγία Θέκλα (24 Σεπτ.) ή την Αγία Βαρβάρα (4 Δεκ.).

Οι μαρτυρίες του ήχου συμπίπτουν στα παλαιοσλαβικά και βυζαντινά χειρόγραφα, με εξαίρεση τα στιχηρά Καταλιπούσα τὰ τερπνὰ καὶ ποικίλα τοῦ θίου / Оставивъши красная и различная жития (πλ. β´ - глас ᾿Γ) και Ψ ζευγος ἄγιον καὶ ἐκλεκτόν / О соупроугъ святая и избранная (πλ. β´ - глас ᾿В).

Δύο στιχηρά της Αγίας Κασσίας για τις μεγάλες εορτές -των Χριστουγέννων (Αυγούστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς / Августу единовлаस्थ्यующу на земли) και της Κοιμήσεως της Υπεραγίας Θεοτόκου (Οτε ἐξεδήμησας Θεοτόκε Παρθένε / Егда изиде, Богородице Дѣво)-, είναι εξηγημένα με την τετραγωνική σημειογραφία του Κιέβου στα ουκρανικά και λευκορωσικά χειρόγραφα του τέλους του 16^{ου}-18^{ου} αιώνα¹⁴.

και

<https://archive.org/details/Monumenta-Musicae-Byzantinae/MMB%2012%20Sticherarium%20Paleoslavicum%20Petropolitanum/page/n1/mode/2up> (22/10/2025).

Slavic Menaion Sticherarium (based on 12th-13th century manuscripts) [Славянский Минеѣный стихирарь (по рукописям XII-XIII вв.)], τόμος I, Μ. Α. Puzina και V. B. Krys'ko (ed.), (Μ. Α. Пузина & В. Б. Крысько), Texts and Commentaries [Тексты и комментарии], Azbukovnik, Moscow, 2022.

Yurij Yasynovskiy (Ясиновський, Юрій), Ukrainian and Belarusian staff-notated Heirmologia of the 16th-18th centuries. Catalogue and paleographical study [Українські та білоруські нотолінійні Ірмолії 16-18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження], Misioner, Lviv, 1996.

Επιπλέον, έχουν διατηρηθεί δύο αποσπάσματα των στιχηρών του Μηναίου από τον 12^ο αιώνα, τα οποία αποδίδονται ως μέρη του Син279: τα Γ47 και ΚΟ10: βλ. Puzina και V. B. Krys'ko, *ό.π.*, σ. 3.

¹⁴ Yasynovskiy, *ό.π.*, σσ. 542 και 546.

Αρктиκό σπηροῦ καὶ ἐνδειξὴ φύλλου στο Παλαιό Σπηρηάριο Ambrosianum A 139 sup. (έτ. 1341), MMB XI, ed. Perria & Raasted (1992)	Ἦχος (A 139)	Ἐνδειξὴ ποι- ητοῦ-μελω- δοῦ (A 139)	Ἀριθμὸς SAV (Standard Ab- ridged Version of the Sticherarion: Troels-gård, 2003)	Εορτή (A 139. Troelsgård, 2003)	Τεκμήρια σε ἄλλα παλαιὰ Σπηρηάρια: Parisinus gr. 261 (έτ. 1289), Παναγίου Τάφου 528 (τέλη 13 ^{ου} αι.), Σινά 1221 (έτ. 1321), Εθνικὴ Βιβλιοθήκη Ελλάδος 884	Εξήγηση Χουρμουζίου σε χειρό- γραφα Μετο- χίου Πανα- γίου Τάφου 707, 708, 709, 715 (Στάθης, 2016, τ. Β')	Ἀντίστοιχο ἀρктиκό σπηροῦ σε παλαιολαβικές πηγές, με βάση το νευματοποιημένο χρο- νολόγιό της Α- καδημίας Επιστημῶν, Ἁγία Πετρούπολη, ΒΑΗ 34.7.6 (12- αι.), με ἐνδειξὴ φύλλου καὶ ἤχου. MMB XII, ed. Shidlovsky (2000)	Τεκμήρια σε ἄλλα παλαιολαβικά Σπηρηάρια του 12- αι.: Γ47, K010, OP, Cин279, Cин572, Cин589, Cоф384, Тип145, Тип152, Q. Βιβλιο- γραφικὴ τεκμηρί- ωση σε Пузина & Крысько (2022), Σχόλια
Ἐκ ῥίζης ἀγαθῆς ἀγα- θὸς ἐβλάστησε, φ. 3r-v	β'	Κασί(ας) μοναχῆς	11	1 Σεπτ., Αγ. Συμεὼν Στυλίου	Πα 261, φ. 3r ΠΤ 528, φ. 1v Σι 1221, φ. 4r EBE 884 φ. 10v, Γερμανοῦ) Π(ατ)ριάρχου. Τοῦ Ὁσ(ίου)	МПТ 707, φ. 20r-21v	Отъ корене благого благый възрасте плодъ, φ. 3r, глас'в	Q 13r-v OP 6r Cин279 4v Cин572 3r-v Cин589 3r- v Тип152 6ar-v. Пузина & Крысько (2022, σ. 26-27)
Ἡ πῶν λειπνῶν σου θήκη πανευκρημε, φ. 3v-4r	β'	Κασί(ας)	13	1 Σεπτ., Αγ. Συμεὼν Στυλίου	Πα 261, φ. 3r ΠΤ 528, φ. 1v Σι 1221, φ. 4v EBE 884 φ. 11r, Κυπριανοῦ	МПТ 707, φ. 23v-24v	Мощи твоихъ рака, прехвальне отъче, φ. 2v-3r, глас'в	Q 13r OP 3v Cин279 4r-v Cин572 3r Тип152 5av. Пузина & Крысько (2022, σ. 24-25)
Ἡγάπησας θεοφόρε πὴν ἀνυπέτα φιλοσο- φία, φ. 4r	β'	(Κασίας μ)οναχῆς	14	1 Σεπτ., Αγ. Συμεὼν Στυλίου	Πα 261, φ. 3v ΠΤ 528, φ. 2r Σι 1221, φ. 4v EBE 884 φ. 11v, Γερμανοῦ Π(ατ)ριάρχου	МПТ 707, φ. 25r-26v		
Νυμφίον ἔχουσα ἐν οὐρανόις, φ. 20v-21r	β'	Κασί(ας μον)αχ(ῆς)	92	24 Σεπτ., Αγ. Θέ- κλας	Πα 261, φ. 17r ΠΤ 528, φ. 15v Σι 1221, φ. 24v EBE 884 φ. 33v, Ὁμ(οιον)	МПТ 707, φ. 194r-196v		
Ὅπου ἐπλεόνασεν ἡ ἀμαρτία, φ. 29v-30r	δ'	Εἰκασί(ας)	136	8 Οκτ., Αγ. Πελαγίας	Πα 261, φ. 24v ΠΤ 528, φ. 22v Σι 1221, φ. 36v EBE 884 φ. 45r, Ἰω(άν- νου μον)αχοῦ	МПТ 707, φ. 281v-283r	Идеже оумъножися грѣхъ, φ. 30v-31r, глас'д	Q 41r-v OP 27v- 28r Cин279 34r Cин572 22r Cин589 31v Тип152 14v-15r. Пузина & Крысько (2022, σ. 128-130)
Ἡ'Εδεσσα εὐφρανέ- τα, φ. 50v-51r	β'	Κασί(ας μον)αχ(ῆς)	228	15 Νοε., Αγ. Γου- ρία, Σα- μωνά και Αβιβου	Πα 261 - ΠΤ 528, φ. 39r Σι 1221, φ. 62r EBE 884 φ. 70v, Κασί(ας)	МПТ 708, φ. 116r-120r		

Υπὲρ τὴν πῶν Ἑλλή- νων παιδείαν, φ. 67r	δ´	Εἰκασί(ας μον)αχ(ῆς)	291	13 Δεκ., Αγ. Ευστρα- τίου, Αυξε- ντίου, Ευ- γενίου, Μαρδαρί- ου και Ο- ρέστου	Па 261, φ. 92v ΠТ 528, φ. 52r Σι 1221, φ. 82r EBE 884 φ. 90v, Ἰκασί(ας μον)αχῆς καί Ἀνατολ(ίου)	МПТ 708, φ. 238r-239r	Выше еллинського наказания, φ. 71r, глас ´д	Q 92r ОР 69r-v Син279 80r Син572 55r Син589 68v Соф384 2v Тип152 45r-v. Пузина & Крысько (2022, σ. 288-289)
Τὴν πεντάχορδον λύ- ραν, φ. 67r-v	δ´	τ(ῆς) αὐτ(ῆς)	292	13 Δεκ., Αγ. Ευστρα- τίου, Αυξε- ντίου, Ευ- γενίου, Μαρδαρί- ου και Ο- ρέστου	Па 261, φ. 92r ΠТ 528, φ. 51v Σι 1221, φ. 81v EBE 884 φ. 89v, Ἰκασί(ας)	МПТ 708, φ. 235v-238r		
Αὐλοῦσπου μοναρχή- σαντος ἐπὶ τῆς γῆς, φ. 80r-v	θ´	Κασί(ας)	349	25 Δεκ., Χριστου- γέννων	Па 261, φ. 62v ΠТ 528, φ. 62r Σι 1221, φ. 98v EBE 884 φ. 105v, Ἰκασί(ας μον)αχῆς	МПТ 708, φ. 304r-305r	Августу единовластьву юшу на земли, φ. 87v-88r	ΚΟ10 2v ОР 83v- 84r Син572 70v-71r Син589 84r-v Соф384 14v-15r Тип152 62v-63r. Пузина & Крысько (2022, σ. 352-354) εξηγημένο με την τε- τραγωνική σημειογρα- φία του Κιέθου
Παράδοξον θαῦμα γέγονεν ἐν τῇ ἀθλήσει φ. 117v	πλ. δ´	Εἰκα-(σί)ας)	528	5 Φεβ., Αγ. Αγάθης	Па 261, φ. 93v ΠТ 528, φ. 93v Σι 1221 - EBE 884 φ. 151r	МПТ 709, φ. 95v-96r	Преславное чудо бысть въ страсти, φ. 119v- 120r	Q 146v- 147r ОР 119r-v. Пузина & Крысько (2022, σ. 474-476)
Καταλυτοῦσα τὰ περ- πνὰ καὶ ποικίλα τοῦ θίου, φ. 120r	πλ. θ´	Εἰκα-σ(ίας)	539	1 Μαρ., Αγ. Ευδοκίας	Па 261, φ. 95v ΠТ 528, φ. 96r Σι 1221, φ. 148r EBE 884 φ. 154v, Ἰω(άν- νου μον)αχοῦ	МПТ 709, φ. 102v-103r	Оставивши красная и различная жития φ. 123r-v, глас ´г	Q 149r ОР 122r-v Син572 113v-114r Соф384 44v. Пузина & Крысько (2022, σ. 488-490)

Άπεσπύλη ἄγγελος Γαβριήλ οὐρανόθεν ἐκ Θεοῦ, φ. 122v-123r	α΄	Κασί(ας)	551	25 Μαρ., Ευαγγελι- σμού	Πα 261, φ. 98v ΠΤ 528, φ. 98r Σι 1221, φ. 151v ΕΒΕ 884 φ. 158r, Ὅμ(οιον)	ΜΠΤ 709, φ. 111v-113r		
Τὰ τῆς ψυχῆς θηρεύ- ματα, φ. 125v	β΄	Κασί(ας)	560	1 Απρ., Αγ. Μαρίας Αι- γυπτίας	Πα 261, φ. 100v ΠΤ 528, φ. 100v Σι 1221, φ. 155r ΕΒΕ 884 φ. 161v, Τοῦ Στουδ(ι)τ(ου)	ΜΠΤ 709, φ. 120r-v	Доушевьяна оуловления, φ. 131v-132r, , гласъв	Q 154v OP 129r Син572 119v-120r Син589 133v-134r. Пузина & Крысьско (2022, σ. 518-520)
Τοὺς φωστῆρας τοὺς μεγάλους τῆς ἐκκλη- σίας, φ. 138v-139r	α΄	Κασί(ας)	617	29 Ιουν., Αγ. Απο- στό-λων Πέτρου καὶ Παύλου	Πα 261 - ΠΤ 528, φ. 111v Σι 1221, φ. 172r ΕΒΕ 884 φ. 177r, Ἰκασί(ας)	ΜΠΤ 709, φ. 164v-166r		Свѣтилѣ велицѣи църкѣви Соф384 61v-62r, гласъа OP 148r-v Син279 101r-v. Пузина & Крысьско (2022, σ. 872)
Δοξαζομένῳ Σου Χρ- στέ, φ. 152v	δ΄	Εἰκασίας	674	24 Ιουλ., Αγ. Χριστί- νας	Πα 261, φ. 123r ΠΤ 528, φ. 123r Σι 1221, φ. 189v ΕΒΕ 884 φ. 193r	ΜΠΤ 709, φ. 204v- 205r		
Ὅλβον λιποῦσαι παρ- κόν, φ. 152v-153r	δ΄	Εἰκασίας	675	24 Ιουλ., Αγ. Χριστί- νας	Πα 261, φ. 122v ΠΤ 528, φ. 122v Σι 1221, φ. 190r ΕΒΕ 884 φ. 193v	ΜΠΤ 709, φ. 205r-v	Богатъство ωставивъши отъче, φ. 21v-22r, гласъд 24 Σεπτ., Αγ. Θέκλας	Син279 23v-24r Син589 23r-v Тип152 8v-9r. Син279 68v Тип152 38r. 4 Дек., Αγ. Варβά- ρας Пузина & Крысьско (2022, σ. 94-96)
Σταυρόν ὡς ὄπλον κραταῖόν, φ. 153r	δ΄	Εἰκασίας	676	24 Ιουλ., Αγ. Χριστί- νας	Πα 261, φ. 122v ΠΤ 528, φ. 123r Σι 1221, φ. 190r ΕΒΕ 884 φ. 193r	ΜΠΤ 709, φ. 205v- 206r		Кръсть, як оружие крѣпко Q 170r, гласъд Син279 121v-122r. Пузина & Крысьско (2022, σ. 883)

Ἐθαυματούργησεν Χριστέ, φ. 153r-v	δ'	Εἰκασίας	677	24 Ιουλ., Αγ. Χριστί- νας	Πα 261, φ. 123r ΠΤ 528, φ. 123r Σι 1221, φ. 190v. Μέσα στο στιχηρό, πάνω στο όνομα «Χριστίνα» ανα- φέρεται και «Αἰκατερίνα» ΕΒΕ 884, φ. 194r	Δεν υπάρχει εξηγημένο στον Χουρ- μούζιο	Оудивися Христе, крѣста твоего, φ. 163v- 164r	Q 170r-v OP 165r Син279 122r Син572 156r-v Син589 159v-160r Соф384 71v-72r Тип145 18v-19r. Пузина & Крысько (2022, σ. 642-644)
Ψυχὰ δικαίων ἐν χειρὶ Κυρίου, φ. 158r-v	πλ. δ'	Εἰκα-σί(ας)	696	1 Αυγ., Αγ. Μακκα- βαίων	Πα 261, φ. 126v ΠΤ 528, φ. 126v Σι 1221, φ. 196v ΕΒΕ 884 φ. 199v, Κασίας (μονα)χῆς	ΜΠΤ 709, φ. 218r-220r		
Ὅτε ἐξεδήμησας Θεο- τόκε Παρθένε, φ. 165v-166r	δ'	Εἰκασί(ας μον)αχ(ῆς)	722	15 Αυγ., Κοίμησής της Θεοτό- κου	Πα 261, φ. 132v ΠΤ 528, φ. 133r Σι 1221, φ. 206v ΕΒΕ 884 φ. 208v	ΜΠΤ 709, φ. 244r- 245v	Егда изиде, Богородице Дѣво, φ. 186v- 187r, глас 'д	Син279 147v-148r Син572 184r-185r Син589 179v-180v Соф384 88r-v Тип145 55v-57r. Пузина & Крысько (2022, σ. 720-722) εξηγημένο με την τε- τραγωνική σημειογρα- φία του Κιέβου
Ὁ ζευγος ἅγιον καὶ ἐκλεκτόν, φ. 169r-v	πλ. θ'	Εἰκασί(ας μον)αχ(ῆς)	733	26 Αυγ., Αγ. Αν- δριανού και Νατα- λίας	Πα 261, φ. 135v ΠΤ 528, φ. 135v Σι 1221, φ. 210v ΕΒΕ 884 φ. 213r	ΜΠΤ 709, φ. 257r-258r	О супругъ святая и избранная, φ. 192v-193r, глас 'в	Q 186v- 187r Син279 152r-153r Син572 191v-192r Соф384 91r-v Тип145 65r-66v. Пузина & Крысько (2022, σ. 744-746)
Κύριε ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περπα- σοῦσα γυνή, φ. 230r-v	πλ. δ'	Κασί(ας) μοναχ(ῆς)	-	Ὁρθρου Μεγάλης Τετάρτης	Πα 261, φ. 175v ΠΤ 528 - Σι 1221, φ. 286v ΕΒΕ 884 φ. 292r	ΜΠΤ 715, φ. 14v-150r		

Πίνακας 1. Στιχηρά που αποδίδονται στην Οσία Κασσία στο Α 139,
σε σύγκριση με άλλα επιλεγμένα χειρόγραφα βυζαντινής και παλαιосλαβικής παράδοσης

2. Τα στιχηρά για την Αγία Μεγαλομάρτυρα Χριστίνα

Στο Παλαιό Στιχηράριο Α 139, φφ. 152r-153v, εμπεριέχονται συνολικά οκτώ τροπάρια εις τιμήν της Αγίας Χριστίνας¹⁵.

Ο Πίνακας 2 αναφέρει εκείνα τα στιχηρά της Αγίας Χριστίνας, τα οποία αποδίδονται σε μερικές πηγές στην Οσία Κασσία, σύμφωνα με τις έρευνες της Ilse Rochow¹⁶.

Αρκτικό στιχηρού για Αγία Χριστίνα και ένδειξη φύλλου στο Α 139	Ήχος (Α 139)	Αριθμός SAV	Εξήγηση Χουρμουζίου ΜΠΤ 709 ¹⁷
Δοξάζομέν Σου Χριστέ φ. 152v	δ΄	674	ΜΠΤ 709, φφ. 204v-205r
Ὅλθον λιποῦσα πατρι- κόν φφ. 152v-153r		675	ΜΠΤ 709, φφ. 205r-v
Σταυρόν ὡς ὄπλον κραταιόν φ. 153r		676	ΜΠΤ 709, φφ. 205v-206r
Ἐδαυματούργησε Χρι- στέ φ. 153r-v		677	Εξήγηση λείπει
Τῇ παρθενικῇ σου δελ- χθεῖς ὡραιότητι φ. 153v	πλ. α΄	678	ΜΠΤ 709, φφ. 206r

Πίνακας 2. Στιχηρά της Μεγαλομάρτυρος Χριστίνας που αποδίδονται σε μερικές πηγές στην Οσία Κασσία

Η προαναφερθείσα ερευνήτρια διστάζει να συμπεριλάβει με σιγουριά τα πέντε στιχηρά του Πίνακα 2 στα γνήσια έργα της Οσίας Κασσίας και τα εντάσσει στην κατηγορία τροπαρίων αμφιλεγόμενης πατρότητας, όπου μελλοντική έρευνα θα πρέπει να αποδείξει πλήρως τη γνησιότητά τους ως έργα της μεγάλης βυζαντινής ποιήτριας. Αυτό οφείλεται πρωτίστως στο γεγονός ότι η χειρόγραφη παράδοση δεν είναι ενιαία σχετικά με την απόδοσή τους σε συγκεκριμένο μελωδό/υμνογράφο. Πιο συγκεκριμένα, το SAV 674 αποδίδεται σε μερικές πηγές στον Βυζάντιο ή στον Ιωάννη Μοναχό, το SAV 675 και στον Βυζάντιο και Ανατόλιο, το SAV 676 και στους Γεώργιο Νικομηδείας, Ανατόλιο ή Βυζάντιο, το SAV 677 και στον Κυπριανό. Το SAV 678

¹⁵ Βλ. τα αρκτικά σε Troelsgård, *ό.π.*, σ. 18.

¹⁶ Πρβλ. Rochow, *ό.π.*, σ. 53-54 και 233.

¹⁷ Βλ. και Στάθης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 283.

αποδίδεται στο Αμβροσιανό Στιχηράριο Α 139 στον Κυπριανό. Η Ilse Rochow αναφέρει επιπλέον τους Γεώργιο ή Κυπριανό ως πιθανούς υμνογράφους του συγκεκριμένου στιχηρού¹⁸. Και τα πέντε στιχηρά που αναφέρθηκαν στον Πίνακα 2 βρίσκονται καταχωρημένα στα σήμερα εν χρήσει Μηναιά ως στιχηρά των Αίνων στην Ακολουθία του Όρθρου. Μετά την ένδειξη του ήχου, το πρώτο εξ αυτών έχει και την ένδειξη πατρότητας: «Βυζαντίου»¹⁹.

Παρ' όλο που το θέμα της γνησιότητας των προαναφερθέντων έργων μένει ακόμα ανοιχτό, υπάρχουν μερικές στυλιστικές ενδείξεις υπέρ της Οσίας Κασσίας, όπως η συχνή χρήση ομοιοκαταληξίας. Επιπλέον, η ιδιαίτερη αναφορά στο γυναικείο φύλο της Αγίας Μεγαλομάρτυρος Χριστίνας στα στιχηρά SAV 674 και 677 χρησιμοποιήθηκε από τους S. Petridès και V. Gruemel ως αποδεικτικό στοιχείο για την ορθότητα της απόδοσης των στιχηρών αυτών στην Οσία Κασσία²⁰.

Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε στα πρώτα τέσσερα στιχηρά της Αγίας Χριστίνας, τα οποία ξεχωρίζουν ως ομάδα ομόηχων στιχηρών της συγκεκριμένης γιορτής στον Αμβροσιανό κώδικα. Πιστεύουμε ότι αυτό το στοιχείο έρχεται επίσης να ενισχύσει την μητρότητα της Οσίας Κασσίας για τα συγκεκριμένα τροπάρια, καθώς μια όμοια ομάδα σε ήχο δ', η οποία περιέχει δύο αριστουργηματικά στιχηρά της Οσίας Κασσίας (με αποδεδειγμένη γνησιότητα) υπάρχει για την γιορτή των Αγίων Πέντε Μαρτύρων Ευστράτιο, Αυξέντιο, Ευγένιο, Μαρδάριο και Ορέστη (13 Δεκεμβρίου, στο Α 139, φφ. 67r-68r), τα Ὑπὲρ τὴν τῶν Ἑλλήνων παιδεῖαν (SAV 291)²¹, και Τὴν πεντάχορδον λύραν (SAV 292)²².

¹⁸ Πρβλ. Rochow, *ό.π.*, σ. 53-54 και 233.

¹⁹ <https://glt.goarch.org/texts/jul/jul24.html> (17/10/2025).

²⁰ Βλ. Rochow, *ό.π.*, σ. 53-54.

²¹ Μια ενδελεχής μελέτη του στιχηρού Ὑπὲρ τὴν τῶν Ἑλλήνων παιδεῖαν προσφέρεται σε: Ναυσικά Κουλούρη, *Λόγος και Μέλος στα έργα της Οσίας Κασσίας (μέσα από αγιορείτικα χειρόγραφα και έγγραφα)*, Διπλωματική εργασία του Μεταπτυχιακού «Σπουδές στην Ιστορία, την Πνευματικότητα, την Τέχνη και τη Μουσική Παράδοση του Αγίου Όρους», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη, 2021.

²² Το συγκεκριμένο στιχηρό αποτέλεσε αντικείμενο παρουσίασης της Ομάδας Παλαιογραφίας Βυζαντινής Μουσικής «Χρυσορρήμων» στο πλαίσιο του εργαστηρίου “Chanted syllables and composed words in the *opera genuina* of St Kassia”, IMS-RASMB 2025, 9th International Conference of the IMS Regional Association for the Study of Music of the Balkans “Soundscapes in the Balkans”.

Το γεγονός ότι το στιχηρό *Ἐθαυματούργησε Χριστέ* τοῦ Σταυροῦ, το τελευταίο της τετράδας για την Αγία Χριστίνα σε ἦχο δ', φαίνεται ότι ἔμεινε χωρίς ἐξήγηση ἀπὸ τον Χουρμούζιο, μας δημιουργήσε την έντονη ἐπιθυμία να ἀναζητήσουμε μια ἀργή ἐξήγηση για αυτό, βάσει συγκριτικῆς μελέτης ὁμοίων θέσεων και φράσεων ἀπὸ ἄλλα στιχηρά, για τα οποία διασώθηκαν οι ἐξηγήσεις του Χουρμούζιου. Στην ἐπόμενη ἐνότητα θα παρουσιαστεί πιο ἀναλυτικά το μη ἐξηγημένο στιχηρό της Αγίας Χριστίνας.

3. Μελετώντας το στιχηρό *«Ἐθαυματούργησε Χριστέ»* με βάση τη μεσοβυζαντινὴ σημειογραφία

Ἡ τετράδα στιχηρῶν για την Αγία Μεγαλομάρτυρα Χριστίνα που ἀποδίδεται στην Οσία Κασσία στο A 139 συγκροτεῖται ἀπὸ ποιήματα υψηλῆς ποιότητας και μεσαιᾶς ἐκτασης (τα πρώτα δύο ἀπαρτίζονται ἀπὸ 12 ἡμιστίχια-κῶλα-μουσικοποιητικὲς φράσεις, ἐνὼ τα δύο τελευταία ἀπὸ 9). Τα τέσσερα στιχηρά ἐξυμνοῦν με γλαφυρό τρόπο τον πόθο της Αγίας για τον Χριστό, την ἀδλῆση και το μαρτύριό της, την ἀνδρεία της παρ' ὅλο που ἀνήκει στον γυναικεῖο κόσμος, τη νίκη της πάνω στους τυράννους με την πανοπλία της θείας χάριτος και τη δύναμη του Σταυροῦ, καθὼς και τη δόξα και τον πλοῦτο της στη Βασιλεία των Ουρανῶν.

Παρακάτω ἀναφέρονται τα τέσσερα ὑμνογραφικὰ κείμενα²³, με χωρισμό σε μουσικοποιητικὲς φράσεις σύμφωνα με το A 139, φφ. 152v-153v:

SAV 674

1 . Δοξάζομέν σου Χριστέ·

2 . τὴν πολλὴν εὐσπλαγχνίαν·

3 . καὶ τὴν ἀγαθότητα

4 . τὴν εἰς ἡμᾶς γενομένην·

5 . ὅτι καὶ γυναῖκες·

6 . κατήργησαν τὴν πλάνην τῆς εἰδωλομανίας·

Rethinking Histories, Reflecting Theories and Ideologies”, Βρασον, 4.9.2025. Βλ. ἐπίσης Rochow, ὁ.π., σ. 42. Αἰσθησὴ προκαλεῖ το γεγονός ὅτι στον κατάλογο γνήσιων στιχηρῶν της Οσίας Κασσίας, οι ἦχοι που ἀντιπροσωπεύονται εἶναι: β' (16), δ' (2), πλ. δ' (2), α' (1). Επιβεβαιώνεται με αὐτόν τον τρόπο ξανά η προτίμηση της Οσίας για τις οικογένειες των β' και δ' ἡχων που ἀναφέραμε στην Εἰσαγωγή της παρούσας εἰσηγήσεως.

²³ Βλ. <https://glt.goarch.org/texts/Jul/Jul24.html> (17/10/2025).

7. δυνάμει τοῦ Σταυροῦ σου φιλάνθρωπε·
8. τύραννον οὐκ ἐπτοήθησαν·
9. τὸν δόλιον κατεπάτησαν·
10. ἴσχυσαν δὲ ὀπίσω σου ἐλθεῖν·
11. εἰς ὁσμὴν μύρου σου ἔδραμον·
12. πρεσβεύουσαι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν·-

SAV 675

1. Ὁλβον λιποῦσα πατρικόν·
2. Χριστὸν δὲ ποδοῦσα εἰλικρινῶς·
3. δόξαν εὖρατο ἡ Μάρτυς·
4. καὶ πλοῦτον οὐράνιον·
5. καὶ τῇ παντευχίᾳ περιπεφραγμένη τῆς χάριτος·
6. τῷ ὅπλῳ τοῦ Σταυροῦ·
7. κατεπάτησε τὸν τύραννον·
8. ὅθεν Ἄγγελοι τοὺς ἀγῶνας θαυμάζοντες ἔλεγον·
9. πέπτωκεν ὁ ἐχθρὸς ὑπὸ γυναικὸς ἡττηθείς·
10. στεφανίτις ἀνεδείχθη ἡ Μάρτυς·
11. καὶ Χριστὸς εἰς τοὺς αἰῶνας βασιλεύει ὡς Θεός·
12. ὁ παρέχων τῷ κόσμῳ τὸ μέγα ἔλεος·-

SAV 676

1. Σταυρὸν ὡς ὄπλον κραταίον·
2. Χριστῖνα Μάρτυς κατέχουσα χερσί·
3. τὴν πίστιν ὡς θώρακα,
4. ἐλπίδα θυρεόν·
5. ἀγάπην τόξον·
6. τῶν τυράννων τὰς τιμωρίας ἐνίκησας ἀνδρείως·
7. τῶν δαιμόνων τὰς πανουργίας κατήργησας ἐνθές·
8. τὴν κεφαλὴν δὲ τμηθεῖσα χορεύεις ἐν Χριστῷ·
9. ἀδιαλείπτως πρεσβεύουσα ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν·-

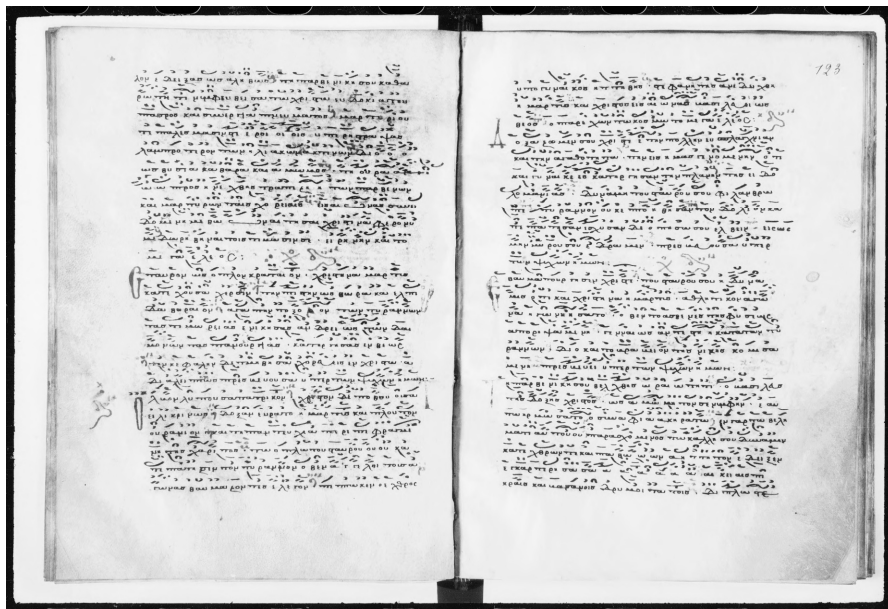
SAV 677

1. Ἐθαυματούργησε Χριστέ·
2. τοῦ Σταυροῦ σου ἡ δύναμις·
3. ὅτι καὶ Χριστῖνα ἡ μάρτυς,
4. ἀθλητικὸν ἀγῶνα ἠγωνίσαστο·
5. ὅθεν, τὸ ἀσθενὲς τῆς φύσεως ἀπορριψαμένη·
6. γενναίως ἀντέστη
7. κατὰ τῶν τυράννων·
8. διὸ καὶ τὸ βραβεῖον τῆς νίκης κομισαμένη·
9. πρεσβεύει ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν·-

Διαβάζοντας προσεκτικά και ψέλνοντας τα τέσσερα στιχηρά και συγκρίνοντάς τα με τα υπόλοιπα ποιήματα της Οσίας Κασσίας

που θεωρούνται γνήσια έργα της, παρατηρούμε την ίδια τόλμη στην έκφραση, η οποία φανερώνεται με τη δημιουργία έντονων αντιθετικών εικόνων που ενισχύονται και από τη μελοποίηση, όπως θα δούμε παρακάτω.

Στην **Εικόνα 1** φαίνεται η νευματοποίηση των τεσσάρων αυτών στιχηρών στον κώδικα Parisinus graecus 261 του έτους 1289, σε μεσοβυζαντινή εξελιγμένη παρασημαντική:

Εικόνα 1. Η τετράδα των στιχηρών για την Αγία Μεγαλομάρτυρα Χριστίνα σε ήχο δ', από το Παλαιό Παρισινό Στιχηράριο 261, φ. 122v-123r © Bibliothèque Nationale de France

Μελετώντας τις μελοποιήσεις των τεσσάρων στιχηρών με βάση το Αμβροσιανό Στιχηράριο Α 139, παρατηρούμε τα εξής στοιχεία ως προς το προφίλ του παλαιού στιχηραρικού δ' ήχου, όπως προβάλλεται μέσα από τη μεσοβυζαντινή πλήρως εξελιγμένη γραφή (βλ. **Πίνακα 3**, με τα ονόματα των φθόγγων σύμφωνα με τον αλφαβητικό μεταγραμματισμό και με τη Νέα Μέθοδο):

Αρκτικό	Δεσπόζοντες φθόγγοι	Έκταση	Μεταβολές
Δοξάζομέν σου Χριστέ	d, c, G Πα, Νη, δι	επταφωνία G-g δι-Δι	πλ. δ', νανα, πλ. α' (α – κε)
Όλβον λιπούσα πατρι- κόν	d, G, c, e	εννεαφωνία G- b'	πλ. δ', νανα, πλ. α' (α – κε)

	Πα, δι, Νη, Βου	δι-Ζω´	
Σταυρόν ὡς ὄπλον κρα- ταιόν	d, G, g Πα, δι, Δι	οκτωφωνία G-a´ δι-Κε	πλ. δ´, πλ. α´ (a – κε)
Ἐθαυματούργησε Χρι- στέ	d, c, G Πα, δι, Νη	εξαφωνία G-f δι-Γα	πλ. δ´, νανα, θ´

Πίνακας 3. Αναζητώντας το προφίλ του παλαιού στιχηρικού δ´ ήχου, με βάση την τετράδα στιχηρών της Αγίας Χριστίνας από τον κώδικα Ambrosianum A 139, φ. 152v-153v

Από τον Πίνακα 3 παρατηρούμε ότι η πρώτη βάση του ήχου είναι το Πα και άλλοι δεσπίζοντες φθόγγοι είναι ο κάτω δι (δεύτερη, χαμηλή βάση) και η τριφωνία του, ο Νη. Πιο σπάνια προβάλλονται ο Βου και ο Δι. Οι εκτάσεις των μελών κυμαίνονται μεταξύ εξαφωνίας και εννεαφωνίας, μετρημένης κάθε φορά από τη χαμηλή βάση του ήχου. Τα μέλη κινούνται κυρίως στην οικογένεια του δ´ ήχου, με περάσματα προς τον πλ. δ´ -ο οποίος όμως συνήθως λογαριάζεται ως δ´ έσω ήχος -, και προς το νανά. Στα τρία πρώτα στιχηρά υπάρχει επιπλέον μια μεταβολή στον πλ. α´ ήχο, η οποία εμφανίζεται προς το τέλος των στιχηρών. Στο Ἐθαυματούργησε Χριστέ εμπεριέχεται και μια μεταβολή στον θ´ ήχο. Όπως συχνά παρατηρήσαμε σε εξηγήσεις του Χουρμουζίου για παλαιά στιχηρικά μέλη του δ´ ήχου, ο θ´ ήχος σε αυτά τα συμφραζόμενα δεν ερμηνεύεται ως χρωματικός, αλλά το μέλος παραμένει στο διατονικό γένος.

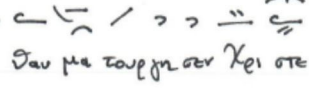
Προχωρώντας προς μια πιο λεπτομερή μελέτη του τετάρτου στιχηρού, μπορούμε να παρακολουθήσουμε από κοντά πως υφαίνεται το μέλος με τον ιστό των παραδοσιακών θέσεων του Παλαιού Στιχηραρίου. Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τη μελοποίηση του στιχηρού αυτού, σύμφωνα με τον Παρισινό κώδικα 261, μαζί με τον πενταγραμμικό της μεταγραμματισμό και στοιχεία μικροσυντακτικής και μεσο-

συντακτικής ανάλυσης, δηλαδή επισημαίνοντας τις θέσεις με τα ονόματά τους σύμφωνα με τους παλαιούς μουσικοθεωρητικούς, και τις φράσεις με γράμματα της ελληνικής αλφαβήτου, αντίστοιχα²⁴.

α

ισότης βαρεία μετά όξείας καταβατής
 όαρτά
 διπλή+άπόδεσμα

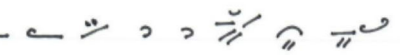
1.
 Θαν με τωρησεν Χει στε.

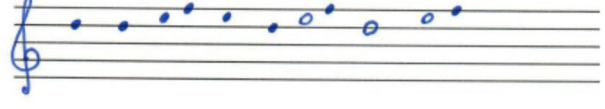

β

ισότης όρθιον δύο διπλή άνάσταμα

2.
 του παν ρου σου ηδυ να μισ

²⁴ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τα σημάδια της μεσοβυζαντινής σημειογραφίας και τη μεθοδολογία του πενταγραμμικού μεταγραμματισμού, καθώς και για επιπλέον παραδείγματα μικροσυντακτικής ανάλυσης, πρβλ. Μαρία Αλεξάνδρου, *Παλαιογραφία Βυζαντινής Μουσικής*, ό.π., σσ. 286-291, 328-348, 558-559, 562-565, 587, 604-605, 617-623, 806-856 και 880, κλείδες των Κριτηρίων αξιολόγησης 2 και 3.1.

β'

ράπισμα
ανάβασις
ὄρθιον
παρακλητική (παλαιά)

3.

ο ελ και χρι στι να η μαε της .

γ

ἐναρξίς (ι), ισότης
δαρτά
ἀνατρέξιμα I

διπλή
βαρεία
ξηρόν κλάσμα

διπλή

4.

α θλη τι κορ α γω να η γω νε σα το .

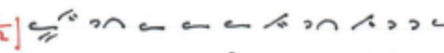
δ

ἀνατρέξιμα I ισότης
δαρτά
ὀξεία καταβατή

ισότης
βαρεία καταβατή

ἀνατρέξιμα II

διπλή

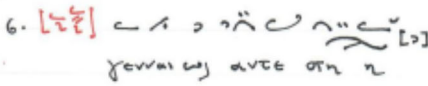
5.

ο θεν το α εθε νες τη ψυτης α πορ]ρι φα με νε .

ε

όξεϊα καταβατή
δαρτά ξηρόν κλάσμα

6. [εξ]

γενναίως αντεστη

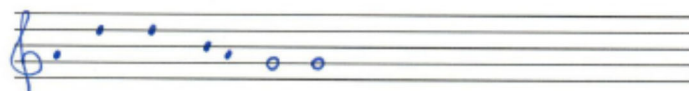

ζ

βαρεία καταβατή, διπλή

7.

κατα τωρ τυραννών

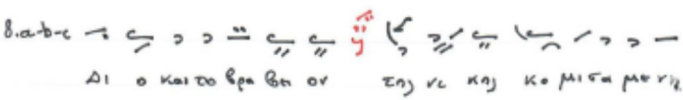
η

θ

γ

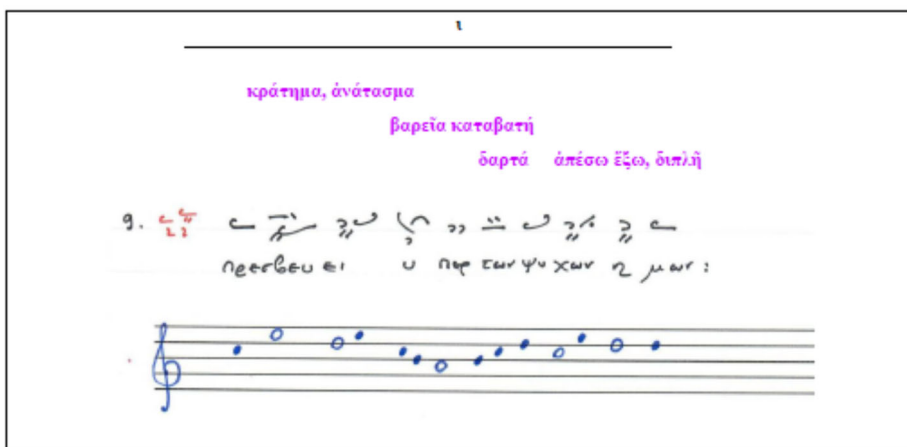
όξεϊα καταβατή
δαρτά, διπλάϊ

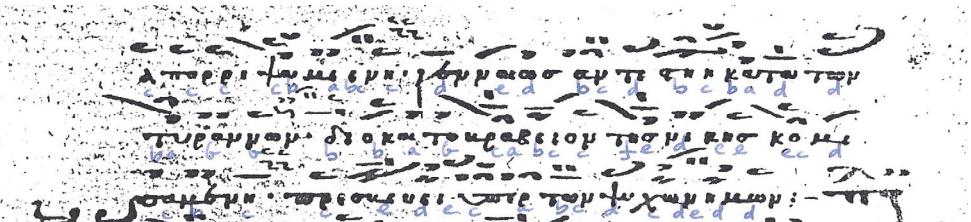
βαρεία καταβατή
ἀπέσω εξω
διπλή, βαρεία μετὰ όξεϊας καταβατής

διαβ-ε

Δι ο και το θρα βη ον της νε κης κομισα μενη

Εικόνα 3. Σύγκριση του σιχηρού «Εθαυματούργησε Χριστέ» σε ήχο δ' από τα χρα Parisinus gr. 261, φ. 123r (έτ. 1289) και Ambrosianum A 139 sup., φ. 153r-v (έτ. 1341, με προσθήκη αλφαριθμητικού μεταγραμματισμού²⁶. Μικρές διαφορές στη σημειογραφία (στα επιλεγμένα έμφωνια/άρωνα σημαδιά, που δεν παρουσιάζουν διαφορετική μελωδική γραμμή, ή στον ρυθμό) δρῶσονται αριστερά σε κίτρινο και πράσινο πλαίσιο, αντίστοιχα. Οι μεγαλύτερες διαφορές επισημαίνονται σε κόκκινο πλαίσιο. Πηγές εικόνων: για το απόσπασμα αριστερά © Bibliothèque Nationale de France, ενώ για το απόσπασμα δεξιά η πανομοιότυπη έκδοση των MMB 11, Pars Principalis (eds. Perria & Raasted, 1992).

Παρατηρείται ότι οι δύο καταγραφές του στιχηρού είναι πολύ όμοιες μεταξύ τους. Ουσιαστικές διαφορές εμφανίζονται μόνο δύο φορές, στις λέξεις «*μάρτυς*» και «*βραβεῖον*», με τη χρήση διαφορετικών θέσεων, οι οποίες οδηγούν και σε διαφορετικούς καταληκτήριους φθόγγους. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στο A 139 και στις δύο περιπτώσεις οι καταλήξεις είναι στο c-Νη, ο Παρισινός κώδικας έχει τις καταλήξεις στον d-Πα (στη λέξη «*μάρτυς*», με δέση παλαιάς παρακλητικής) και στον b-Ζω (στη λέξη «*βραβεῖον*», με επανειλημμένες διπλές). Όπως αναφέραμε ήδη στην Εισαγωγή, ο Παρισινός κώδικας αντιπροσωπεύει ένα αρχαιότερο στρώμα του παλαιού στιχηραρικού μέλους, ενώ ο Αμβροσιανός την εκδοχή του Αγίου Ιωάννου του Κουκουζέλη.

²⁶ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τον αλφαριθμητικό μεταγραμματισμό, βλ. Μαρία Αλεξάνδρου, *ό.π.*, σσ. 338, 344.

4. Προετοιμασίες και δοκιμές προς μια αργή εξήγηση του στιχηρού «Ἐθαυματούργησε Χριστέ»

Για την αναζήτηση μιας κατάλληλης αργής εξήγησης²⁷, του τελευταίου στιχηρού της τετράδας της Οσίας Κασσίας σε ήχο δ' για την Αγία Χριστίνα, ακολουθήσαμε τα εξής μεθοδολογικά βήματα:

i. Εντοπισμός όμοιων δέσεων ή φράσεων του στιχηρού *Ἐθαυματούργησε Χριστέ* σε άλλα παλαιά στιχηρά, για τα οποία υπάρχουν αντίστοιχες εξηγήσεις του Χουρμουζίου. Η αναζήτηση εξηγήσεων έγινε μέσα από τη σύγκριση των χειρογράφων Α 139 και ΜΠΤ 707-709 και 715, με ψαλτική και μουσικολογική εντύπωση πρωτίστως στα εξής κομμάτια:

- ♦ τα πρώτα τρία στιχηρά της Αγίας Χριστίνας (SAV 674-676),
- ♦ τα δύο στιχηρά της Οσίας Κασσίας για τους Αγίους Πέντε Μάρτυρες σε ήχο δ' (SAV 291-292),
- ♦ το Τροπάριο της Κασσιανής *Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή*, σε ήχο πλ. δ'²⁸
- ♦ άλλα στιχηρά αποδιδόμενα στην Οσία Κασσία στο Α 139, όπως: *Ὅπου ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία*, ήχος δ' (Αγίας Πελαγίας, 8 Οκτωβρίου, SAV 136) και *Παράδοξον θαῦμα γέγονεν*, ήχος πλ. δ' (Αγίας Αγάθης, 5 Φεβρουαρίου, SAV 528).

²⁷ Για το καίριο θέμα της εξήγησης του παλαιού στιχηρικού μέλους και γενικότερα για το φαινόμενο της εξήγησης, πρβλ. Γρηγόριος Στάθης, *Ἡ εξήγησις τῆς Παλαιᾶς Βυζαντινῆς Σημειογραφίας*, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας («Μελέται», 2), Αθήνα, 2006. Του ιδίου, *Τὰ πρωτόγραφα τῆς ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον σημειογραφίας, Α' τόμος, Τὰ Προλεγόμενα*, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθήνα, 2016. Ιωάννης Αρβανίτης, *Ο ρυθμός των εκκλησιαστικών μελών μέσα από τη παλαιογραφική έρευνα και την εξήγηση της παλαιᾶς σημειογραφίας*, 2 τόμοι, Διδακτορική διατριβή (επιβλέπων καθηγητής: Δημήτριος Γιαννέλος), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικῶν Σπουδῶν, Κέρκυρα, 2010: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/21885> (22/10/2025). Για μια γενική επισκόπηση των τύπων εξήγησης και διάφορων τάσεων έρευνας σχετικά με αυτήν, βλ. Μαρία Αλεξάνδρου, *ό.π.*, σσ. 575-662.

²⁸ Βλ. Ανδρούλλα Παρίτου, *Η Αγία Κασσιανή κυριότερη εκπρόσωπος της γυναικείας υμνογραφίας και μελοποίησης στο Βυζάντιο. Μεταγραφματισμοί, μεταγραφές και μουσικολογικές αναλύσεις των τροπαρίων «Αὐγούστου μοναρχήσαντος» και «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή»*, 2 τόμοι, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Μουσικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 2008, τ. Α', σσ. 105-134 και τ. Β', σσ. 1-67. Βλ. επίσης <https://www.youtube.com/watch?v=8DY8pR0oDzQ> (διάρκεια 23:20-41:27).

Επιπλέον, έγινε αναζήτηση όμοιων θέσεων σε πολλά άλλα στιχηρά, κυρίως σταυροθεοτοκία, βάσει του Αμβροσιανού Στιχηραρίου Α 139 και των αντίστοιχων εξηγήσεων του Χουρμουζίου για το Παλαιό Στιχηράριο στους προαναφερθέντες κώδικες ΜΠΤ 707-709 (στιχηρά ενιαυτού), ΜΠΤ 715 (στιχηρά Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου), αλλά και στο ΜΠΤ 702 (στιχηρά Αναστασιματαρίου – παλαιάς Οκτωήχου)²⁹.

ii. Ανάλυση του κειμένου της προς εξήγηση θέσης από το τέταρτο στιχηρό της Αγίας Χριστίνας με το κείμενο αντίστοιχης εξηγημένης θέσης από άλλο στιχηρό, ως προς α) την ισοσυλλαβία, β) την ομοτονία, αλλά και γ) τον αριθμό λέξεων των δύο κειμένων.

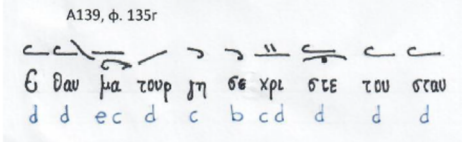
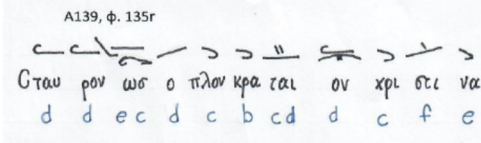
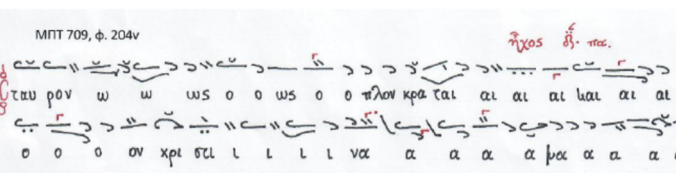
iii. Προσπάθεια προσαρμογής της εξήγησης του Χουρμουζίου στο νέο κείμενο, με ιδιαίτερη προσοχή στα όρια των λέξεων και στην κατάλληλη προσαρμογή των αναγραμματισμών και των ψευδοσυλλαβών με το πελαστικό (?) ή το γορδικό (Ϝ) ‘ν’ και με το ‘χ’.

iv. Συμπλήρωση μικρών ‘μουσικών γεφυρών’ ανάμεσα στις εξηγημένες θέσεις και προσπάθεια δημιουργίας κατάλληλης εξήγησης για εκείνες τις θέσεις ή φράσεις, για τις οποίες δεν εντοπίστηκε όμοια εξηγημένη θέση στον Χουρμούζιο.

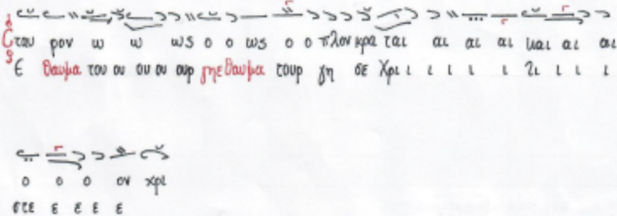
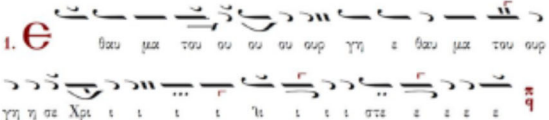
v. Ψαλτικές δοκιμές, διορθώσεις και μουσικολογικές παρατηρήσεις για το αποτέλεσμα της εξηγητικής προσπάθειας για το στιχηρό *Ἐθαυματούργησε Χριστέ*.

Στους Πίνακες 5-8 και την Εικόνα 4 φαίνονται μερικά παραδείγματα της αναζήτησής μας για τη δημιουργία μιας κατάλληλης αργής εξήγησης του προαναφερθέντος στιχηρού, με σημείο αναφοράς την εξηγητική τεχνική και τέχνη του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα για το παλαιό στιχηραρικό μέλος:

²⁹ Πρβλ. Γρ. Στάδης, *Τὰ πρωτόγραφα τῆς ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον σημειογραφίας*, τ. Β΄, ὁ.π., σσ. 195-201, 227-325. Ἐνα μεγάλο μέρος θέσεων του στιχηροῦ *Ἐθαυματούργησε Χριστέ* εντοπίστηκε σε ἄλλα στιχηρά ἀπὸ τὴ Δέσποινα Λουκίδου. Στὴν ἐργασία του εντοπισμοῦ των θέσεων συμμετείχαν καὶ ἡ Μαρία Αλεξάνδρου, ἡ Θωμαὴ Τσαφούτη καὶ ἡ Αλεξία Κοψαλή.

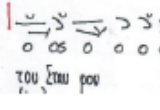
Η προς εξήγηση φράση του μη εξηγημένου στιχηρού <i>Εθαυματούργησε</i> <i>Χριστέ</i>	A139, φ. 135r Ε θαυ μα τουρ γη σε χρι στε του σταυ d d e c d c b c d d d d
Όμοια φράση από το στιχηρό <i>Σταυρόν ως</i> <i>όπλον κραταίον</i>, ήχος δ', για την Αγία <i>Χριστίνα</i>	A139, φ. 135r Σ ταυ ρον ως ο πλον κρα ται ον χρι σι να d d e c d c b c d d c f e
Εξήγηση Χουρμουζίου για το στιχηρό <i>Σταυρόν ως όπλον</i> <i>κραταίον</i>, ήχος δ', για την Αγία Χριστίνα	ΜΠΤ 709, φ. 204v Χρ ος ος. ηος. Σ ταυ ρον ω ω ως ο ο ως ο ο πλον κρα ται αι αι αι αι αι αι ο ο ο ον χρι σι ι ι ι ι ι να α α α α β α α α α

Πίνακας 5. Αναζητώντας δέσεις και φράσεις ομόηχες και ομόφθογγες για την εξήγηση του «Έδαυματούργησε Χριστέ». Η αρχή του στιχηρού

Τα δύο κείμενα με παρατήρηση μετρικών και μορφολογικών ομοιοτήτων. Τα κείμενα ισοσυλλαβούν πλήρως και ομοτονούν σχεδόν πλήρως, ως οκτασύλλαβοι ιαμβικοί στίχοι	<table><tr><td>Σταυ-</td><td>ρόν</td><td>ὡς</td><td>δ-</td><td>λόν</td><td>κρα-</td><td>ται-</td><td>όν</td></tr><tr><td>Ε-</td><td>θαυ-</td><td>μα-</td><td>τούρ-</td><td>γη-</td><td>σε</td><td>Χρι-</td><td>στέ</td></tr></table>	Σταυ-	ρόν	ὡς	δ-	λόν	κρα-	ται-	όν	Ε-	θαυ-	μα-	τούρ-	γη-	σε	Χρι-	στέ
Σταυ-	ρόν	ὡς	δ-	λόν	κρα-	ται-	όν										
Ε-	θαυ-	μα-	τούρ-	γη-	σε	Χρι-	στέ										
Η διαδικασία προσαρμογής της εξήγησής από το στιχηρό Σταυρόν ως ὄπλον κραταιόν, προς το Εθαυματούργησε Χριστέ. Η διαφορά στον αριθμό των λέξεων ανάμεσα στους δύο στίχους γεννά την ανάγκη διαφορετικής κατάστρωσης του καινούργιου κειμένου κάτω από την εξηγημένη γραμμή του Χουρμουζίου	ΜΠΤ 709, φ. 204v σταυ ρον ω ωι ως ο ο ως ο ο πλον κρα ται αι αι αι μαι αι αι ε θαυμα του ου ου ου ρη θαυμα τουρ ρη σε χρι ι ι ι ι ι ι ι ι ο ο ο ον χρι ερε ε ε ε ε																
Το αποτέλεσμα της προσαρμογής μπορεί να είναι το εξής	Ἦχος ᾠ Πα 1. Ε θαυ μα του ου ου ου ου ρη γη ε θαυ μα του ου γη η σε χρι ι ι ι ι ι ι ι ι στα ε ε ε ε																

Πίνακας 6. Προσαρμόζοντας την εξήγηση του Χουρμουζίου για το «Σταυρόν ως ὄπλον κραταιόν» στο καινούργιο κείμενο «Εθαυματούργησε Χριστέ»

Μια άκρως διδακτική για μας περίπτωση ήταν εκείνη του δεύτερου ημιστιχίου του στιχηρού *Ἐθαυματούργησε Χριστέ*, με τα λόγια τοῦ Σταυροῦ σου ἡ δύναμις. Οι συλλαβές (Σταυ)ροῦ σου είναι μελοποιημένες με τη θέση «ὄρδιον». Στην αρχή σκεφτήκαμε να χρησιμοποιήσουμε ως μοντέλο την αντίστοιχη θέση από το *Μέγα Ἰσον* του Αγίου Ιωάννη του Κουκουζέλη, σε εξήγηση του Χουρμουζίου: βλ. Πίνακα 7.

Το δεύτερο ημιστίχιο του προς εξήγησης στιχηρού από τον Αμβροσιανό κώδικα, με τη θέση «ὄρθιον» στις συλλαβές (Σταυ)ροῦ σου	Α139, φ. 135r. ὄρθιον
Η θέση «ὄρθιον» από το Μέγα Ίσον του Αγίου Ιωάννου του Κουκουζέλη, στην όψιμη μεσοβυζαντινή σημειογραφία, από τον κώδικα EBE 2458, φ. 3v (έτ. 1336), με ρυθμική ερμηνεία στο πεντάγραμμα, και η αντίστοιχη εξήγηση του Χουρμουζίου στη Νέα Μέθοδος. Η θέση βρίσκεται στη ζώνη του β' ήχου, σε μετάθεση.³⁰	
Η προσπάθεια προσαρμογής του νέου κειμένου (τοῦ Σταυροῦ σου) προς την προαναφερθείσα εξήγηση του Χουρμουζίου για τη θέση «ὄρθιον» του Μεγάλου Ίσου.	

Πίνακας 7. Μια πρώτη προσπάθεια προσαρμογής της δέσης «όρδιον» από συμπραζόμενα χρωματικού θ' ήχου σε τροπικό πλαίσιο δ' ήχου. Το ημισίχιο 2 «του Σταυρού σου ή δύναμις», από το προς εξήγηση σιχηρό

Η προσπάθεια που αναφέραμε όμως αποδείχθηκε εσφαλμένη, λόγω της διαφοράς των τροπικών συμφραζομένων (ήχου και φθόγγου στους οποίους εμφανίζεται η θέση του «ὀρθίου» στο *Μέγα Ἰσον* και στο προς εξήγηση στιχηρό). Αυτό το γεγονός ήρθε στο φως με την εύρεση όχι μόνο της θέσης του «ὀρθίου», αλλά και ολόκληρης της

δεύτερης φράσης του προς εξήγηση στιχηρού σε ομόηχα και ομόφθογγα συμφραζόμενα. Η συγκεκριμένη γραμμή προέρχεται από το σταυροθεοτοκίο *Μετὰ ληστῶν*³⁰, και είναι πολύ διαφορετική σε σχέση με αυτήν που βρήκαμε προηγουμένως, όπως φαίνεται αναλυτικά στον επόμενο Πίνακα με αρ. 8α-β.

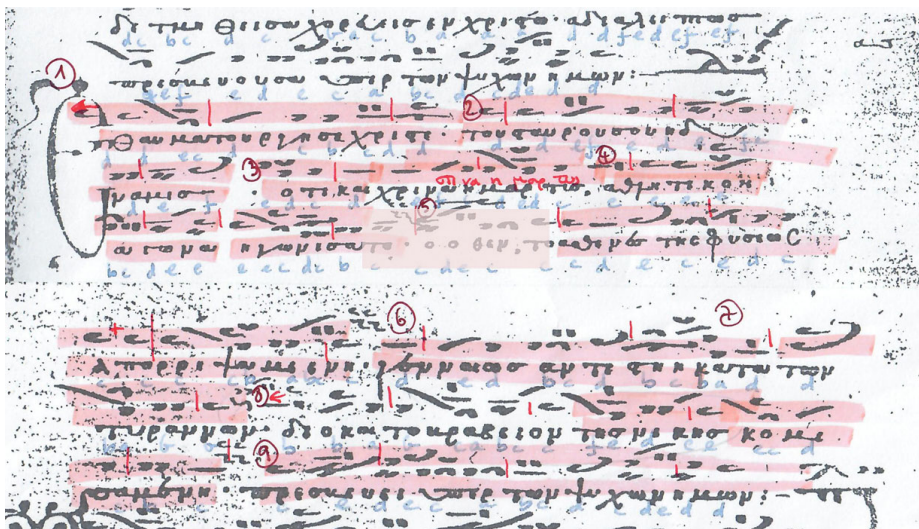
Η προς εξήγηση θέση του «ὄρθιον», σε ἦχο δ', από τον Αμβροσιανό κώδικα, ημιστίχο 2.	A139, φ. 139r: ὄρθιον
Η αρχή του σταυροθεοτοκίου <i>Μετὰ ληστῶν</i>, σε ἦχο δ', στη μεσοβυζαντινή σημειογραφία (A 139, φ. 311r) και στην αντίστοιχη εξήγηση του Χουρμουζίου στη Νέα Μέθοδος (ΜΠΤ 702, φ. 143v). Η θέση «ὄρθιον» περιέχεται στο δεύτερο ημιστίχο, «τῷ Σταυρῷ προσπηγνύμενον».	

Πίνακας 8.α. Μια δεύτερη, καλύτερη προσπάθεια προσαρμογής της θέσης «ὄρθιον» και ολόκληρης της δεύτερης φράσης του προς εξήγηση στιχηρού, με υπόδειγμα από ομόηχα και ομόφθογγα συμφραζόμενα.

Το ημιστίχο 2 «τοῦ Σταυροῦ σου ἡ δύναμις»

³⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το σταυροθεοτοκίο πρβλ. Δέσποινα Λουκίδου, *Τα Σταυροθεοτοκία στην Βυζαντινή Μουσική και το Stabat Mater στις δυτικές μουσικές παραδόσεις*, Διδακτορική διατριβή (επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μαρία Αλεξάνδρου), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2023, τ. Α', σσ. 82-84 και τ. Β', σσ. 57-62.

Η Εικόνα 4 ήταν ο ‘χάρτης’ μας, στον οποίο κάθε φορά, καθώς προχωρούσε η προσπάθεια εξήγησης, σημειώναμε με χρώμα τις δέσεις ή γραμμές, για τις οποίες μπορούσαμε να εντοπίσουμε αντίστοιχες εξηγήσεις του Χουρμουζίου:

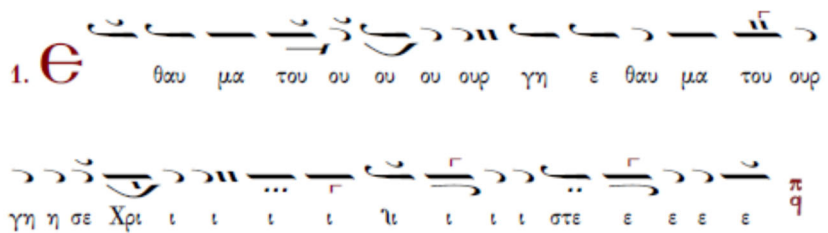
Εικόνα 4. Το στιχηρό «Ἐθαυματούργησε Χριστέ», σε ἴχο δ΄, ἀπὸ το *Sticherarium Ambrosianum A 139*, φ. 153r-v (έτ. 1341), με βάση την πανομοιότυπη έκδοση των MMB 11, *Pars Principalis* (eds. Perria & Raasted, 1992), με προσθήκη αλφαριθμητικού μεταγραμματισμού και με χρωματισμό των δέσεων και γραμμών, οι οποίες εντοπίστηκαν και σε εξηγημένα κομμάτια του Παλαιού Στιχηραρίου ἀπὸ τον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα

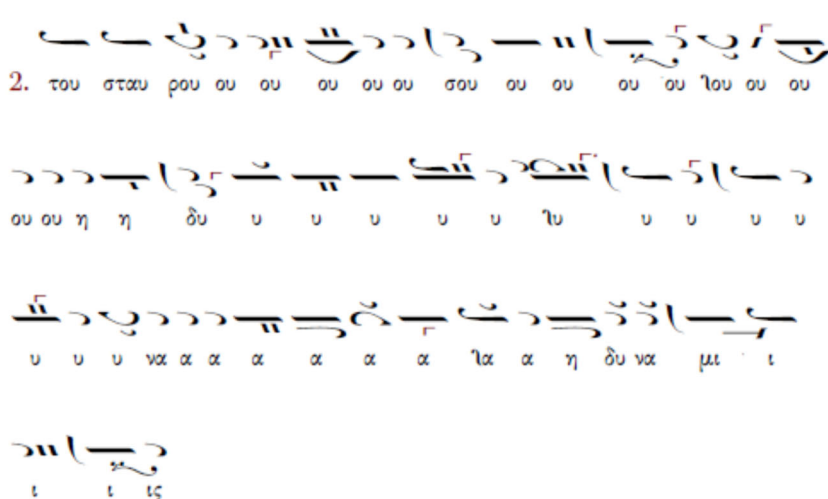
Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται η συνολική παρτιτούρα της αργής εξήγησης για το στιχηρό Ἐθαυματούργησε Χριστέ, η οποία, σίγουρα προς το παρόν, δεν είναι τίποτε ἄλλο παρά μια πιθανή εκδοχή εξήγησης, μια ἴσως εν μέρει ἀκόμα ἀδέξια πρότασή μας για την αναλυτική καταγραφή του αργού μέλους στον παλαιό στιχηραρικό δ΄ ἴχο, βασισμένη ὅμως σε βαθεῖα παρατήρηση και ἐνασχόληση πᾶν ὡς σε ομόηχα και ομόφθογγα ἐξηγημένα παραδείγματα του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα.

6. Η εξηγητική πρόταση για το παλαιό στιχηρό «Ἐθαυματούργησε Χριστέ»

Στιχηρό της Αγίας Μεγαλομάρτυρος Χριστίνης, ποίημα Οσίας Κασσίας, σε αργή εξήγηση*

Ἦχος $\frac{4}{\text{Α}}$ Πα

1.
 θαυ μα του ου ου ου ουρ γη ε θαυ μα του ου
 γη η σε Χρι ι ι ι ι ι ι ι ι στε ε ε ε ε

2.
 του σταυ ρου ου ου ου ου ου σου ου ου ου ου του ου ου
 ου ου η η δυ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ
 υ υ υ να α α α α α α ια α η δυ να μι ι
 ι ι ις

*Διευκρίνιση για την εξήγηση: Στιχηρό της Αγίας Χριστίνας, αποδιδόμενο στην Οσία Κασσία στο Παλαιό Στιχηράριο Ambrosianum A139, φ. 153r-v. Δεν έχει εντοπιστεί εξήγηση του Χουρμουζίου για τη συγκεκριμένη μελοποίηση. Για τον λόγο αυτό, έγινε μια προσπάθεια αργής εξήγησης αυτού του στιχηρού, με βάση όμοιες δέσεις, ομοίες και ομόφθογγες, τόσο από το στιχηραρικό έργο της Οσίας Κασσίας, όσο και από άλλα στιχηρά της οικογένειας του δ' ήχου, με βάση το προαναφερθέν Στιχηράριο, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες αργές εξηγήσεις του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα για το Παλαιό Στιχηράριο (ΜΠΤ 707-709, 715, 702). Για τη φράση 8a, προς το παρόν δεν μπορέσαμε να έχουμε πρόσβαση σε όμοιες δέσεις μαζί με τις εξηγήσεις τους, οπότε η εξήγηση έγινε προσωρινά από την υπεύθυνη του «Χρυσορρήμονα», με βάση τα ακούσματα εξηγήσεων για παλαιά στιχηρά (συγκεκριμένα, οι πρώτες πέντε συλλαβές της φράσης 8a απηχούν την εξήγηση του Χουρμουζίου για το Τροπάριο της Κασσιανής «Κύριε, ή ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις», στη λέξη «μυροφόρου»).

3. ο ο ο ο ο τι ι ι ι ι και αι αι αι αι Χρι στι ι

χι ι ι ι ι ι ι ι να η η η η μα α α

α α α α α α α αρ τυ υ υ υ υ υ η

μα α α α α α αρ τυ υ υ υς

4a. α θλη τι κο ο ο ον α α α α α γω ω ω

ω ω να

4b. η η η η η γω ω ω ω ω νι ι ι ι ι ι ι

ι ι ι σα η γω νι ι σα το ο ο ιο ο ο ο ο

5a. ο ο ο ο ο ο ο ο θε ε ε ε εν το α α στε

νε ε ε ε ες τη η η ης φυ υ υ σε ε της φυ σε

ως

5b. α πο ρρι ψα α α α α α α ια α α α α α

α με ε ε ε ε ε ε νη η η η η

6. γεν ναι αι ω ω ιω ω ως α α ντε ε ε ε στη η

η η η η η

7. κα τα τω ω ων τυ υρ αι α α α ια α α α νων

8a. δι ο ο ο ο ο και το ο ο ο ο ο βρα

α α α α α βει ει ει ει ει ο ο το ο ο

ον γ δλ

8b. τη τη τη τη τη ης υ ει ει ει κη ης

8c. κο ο ο ο ο μαι κο μαι ι σα α με ε ε νοι αι

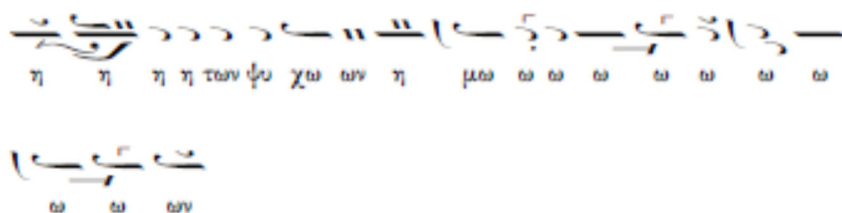
αι λιαι αι αι αι αι γ δλ

9. πρε ε ε ε σβε πρε ε ε σβε ε ε ε λε ε ε ευ

ει π η ει ει ει ει ηει ει ει ει ει ει υ υ υ υ υ υ υ υ

υ υ υ περ τω ω ω ω ω ω ω ω ω τω ων

ψυ υ χω ω ω ω ω ω ω ω ω ω ω ω ων η η η

7. Συμπεράσματα - Επίλογος

Η μελέτη των έργων της Οσίας Κασσίας από οποιαδήποτε σκοπιά ή οπτική και ηχητική γωνία αποτελεί μια μεγάλη πηγή έμπνευσης για τους επιστήμονες και τους ερμηνευτές. Η τετράδα των στιχηρών σε ήχο δ' για την Αγία Μεγαλομάρτυρα Χριστίνα, τα οποία σε μερικά χειρόγραφα αποδίδονται στην Οσία Κασσία, πιθανότατα θα μπορέσουν να ενταχθούν στα γνήσια έργα της. Τόσο νοηματικά, όσο και στυλιστικά στοιχεία του υμνογραφικού κειμένου, μαζί με την ποιητική και μελουργική δεινότητα συνηγορούν προς αυτή την κατεύθυνση.

Από την πρώτη εξηγητική προσπάθειά μας για το στιχηρό *Ἐθαυματούργησε Χριστέ* σε αργό στιχηραρικό μέλος του δ' ήχου συμπεραίνουμε ότι για τη διαδικασία αργής εξήγησης χρειάζεται πολύπλευρη προσέγγιση, όπως:

- ✓ βαθιά εντρύφηση στις ήδη υπάρχουσες εξηγήσεις του Χουρμουζίου για το Παλαιό Στιχηράριο,
- ✓ στοχευμένη μελέτη ομόηχων στιχηρών στη μεσοβυζαντινή σημειογραφία και στη Νέα Μέθοδο,
- ✓ αυξημένη προσοχή στον εντοπισμό των προς εξήγηση δέσεων ή γραμμών στους ίδιους ήχους και φθόγγους όπως στο προς εξήγηση στιχηρό.

Στη συνέχεια, όλη η τέχνη βρίσκεται στην προσαρμογή του νέου κειμένου προς την εξηγημένη μελωδία που βρέθηκε σε άλλο κομμάτι και κυρίως στη συναρμολόγηση των δέσεων με τη δημιουργία ταιριαστών μικρών μουσικών γεφυρών-συνάψεων.

Σε περίπτωση μη εύρεσης κατάλληλης πρότυπης εξηγημένης δέσης, ο μελετητής μπορεί να προσπαθήσει να γεφυρώσει το κενό, προτείνοντας μια εξήγηση στο ίδιο στυλ, βασισμένη στην εμπειρία την οποία αποκόμισε με τη συστηματική συγκριτική μελέτη του Παλαιού Στιχηραρίου στη μεσοβυζαντινή παρασημαντική και στην αναλυτική γραφή της Νέας Μεθόδου.

Μια μελλοντική, δεύτερη εξηγητική προσπάθεια για το ίδιο στιχηρό μπορεί να γίνει ακολουθώντας τη μέθοδο αναδρομικής συλλιστικής μελέτης, ξεκινώντας από την καλλωπισμένη μορφή του συγκεκριμένου τροπαρίου από τον Χρυσάφη τον Νέο και από τον Γερμανό Νέων Πατρών, καθώς και οι δύο εξηγήθηκαν από τον Χουρμούζιο (ΜΠΤ 763, φ. 189r και ΜΠΤ 745, φ. 159r, αντίστοιχα), και πηγαίνοντας αφαιρετικά πίσω στο παλαιό, απλούστερο στιχηρарικό μέλος. Αξίζει να αναφερθεί ότι για το στιχηρό του Γερμανού Νέων Πατρών υπάρχει επιπλέον και μια εξήγηση του Γρηγορίου Πρωτοψάλτη (ΜΠΤ 749, φ. 161v)³².

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση μιας τέτοιας προσέγγισης θα πρέπει πρώτα να εντοπιστούν οι ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στη μελοποίηση του *Ἐθαυματούργησε Χριστέ*, α. κατά το παλαιό στιχηρарικό στυλ στην εξελιγμένη και πλήρως εξελιγμένη μεσοβυζαντινή γραφή, και, β. κατά το νέο καλλωπισμό του Παναγιώτη Χρυσάφη του Νέου και του Γερμανού Νέων Πατρών, με βάση την όψιμη μεσοβυζαντινή σημειογραφία. Στην περίπτωση ίδιων θέσεων θα μπορέσει να υιοθετηθεί η εξήγηση του Χουρμούζιου, ενώ για τις διαφορετικές φόρμουλες θα μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν οι εξηγήσεις, οι οποίες βρέθηκαν στην παρούσα εισήγηση από άλλες μελοποιήσεις του Παλαιού Στιχηραρίου.

Κλείνοντας την παρούσα εισήγηση διαπιστώσαμε ξανά ότι είμαστε ακόμα στην αρχή με τη μελέτη της τεχνικής και τέχνης της αργής εξήγησης και ότι οι ολοκληρωμένες αναζητήσεις για το στιχηρарικό μέλος πρέπει να έχουν οπωσδήποτε έναν διαχρονικό ορίζοντα. Ευελπιστούμε, πρώτα ο Θεός, ότι θα μπορέσουμε να προχωρήσουμε και στη δεύτερη εξηγητική προσπάθεια που προαναφέρθηκε.

Η εργασία μας με τα παλαιοσλαβικά Μηναία Στιχηράρια του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα (βλ. Πίνακα 1 με τα σχόλια του), μας επέτρεψε να παρατηρήσουμε την επικράτηση του έργου της Αγίας Κασσίας στη σλαβική μετάφραση. Ιδιαίτερη αξία έχουν οι εξηγήσεις των στιχηρών της

³² Βλ. Γρ. Στάδης, *Τὰ πρωτόγραφα τῆς ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον σημειογραφίας*, τ. Β', ό.π., σσ. 334, 331, 228. Το στιχηρό *Ἐθαυματούργησε Χριστέ* σε ήχο δ' εμφανίζεται επιπλέον εξηγημένο από τον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα στο χρο ΜΠΤ 764 (Στιχηράριο Χρυσάφη του Νέου, Τριώδιο), φ. 190v, ως δοξαστικό της Ε' Κυριακής των Νηστειών, για την Αγία Μαρία την Αιγυπτία: βλ. στο ίδιο, σσ. 334, 337.

με την τετραγωνική σημειογραφία του Κιέβου στα ουκρανικά και λευκορωσικά χειρόγραφα του τέλους του 16^{ου}-18^{ου} αιώνα, η ανάλυση των οποίων ελπίζουμε ότι θα παρουσιαστεί σε επόμενες μελέτες μας.

Η προσεκτική μελέτη της εξήγησης την φανερώνει στον υπομονητικό μελετητή ως πηγαία καλλιτεχνική δύναμη, η οποία αναβλύζει από τα βάθη της παράδοσης της Ψαλτικής Τέχνης. Στα Πρωτόγραφα των εξηγητών, αυτή τεκμηριώνεται σε δεκάδες χιλιάδες σελίδες οξυγράφων λειτουργών της Ψαλτικής, οι οποίοι μέρα και νύχτα μόχθησαν και διέσωσαν σε αναλυτική γραφή μέλη απaráμιλλης ομορφιάς, για να αποθησαυριστεί και στις επόμενες γενιές αυτό που μπορεί να γίνει για τον καθένα ένας φωτεινός μουσικός συνοδοιπόρος προς τον φωτισμό και τη σωτηρία του.

Maria Alexandru

St Kassia praises Great Martyr St Christina

Exegetical approaches to the old sticheron

“Wonders worked Thy Cross, o Christ”, in the fourth mode

After an introduction referring to the pieces attributed to St Kassia in the *Sticherarium Ambrosianum* A 139 (eds. Perria & Raasted, MMB II) and other Byzantine and Paleoslavica sources, this paper presents a group of four stichera in the fourth mode attributed to Byzantium’s most famous poetess and female musician, St Kassia (9th cent.), in honor of St Christina, celebrated on the 24th of July. It focusses on the sticheron *“Wonders worked Thy Cross, o Christ”* in the old classical Byzantine style, according to the manuscripts A 139 and *Parisinus graecus* 261, and proposes a slow exegesis of the piece, by emulating the way Chourmouzios Chartophylax transcribed similar formulas in the same mode and on the same pitches. The paper also argues for counting the four stichera among St Kassia’s *opera genuina*, based not only on the content of the text, which strongly contrasts the weak female nature of the virgin Christina with her fearlessness and glory in martyrdom, but also on the overall high quality of the poetic expression and its refined musical embodiment.